

Problematika národa v počátcích sociologické teorie ve střední Evropě prizmatem tzv. habsburského dilematu Ernesta Gellnera: příspěvek k historické sociologii vědění¹

Dušan Janák²

Slezská univerzita v Opavě, Opava

The Issue of the Nation at the Beginning of Sociological Theory in Central Europe through the Lens of Ernest Gellner's Concept of the Habsburg Dilemma: Contribution to Historical Sociology of Knowledge. The Habsburg Dilemma is the tension between two opposing world and political views (individualistic universalism and culturalistic organicism) which characterized, according to E. Gellner, the cultural and political life in the late period of the Austrian monarchy and was also mirrored in the field of intellectual production. The study applies this Gellner's thesis to the sociological reflection of national issues in the work of significant Central European sociologists of the first half of the 20th century. Gellner's concept allows us to explain the varying degree of interest in national issues among individual sociologists, as well as the nature of conceptual approach to nation-related issues by individual theoreticians, where we find distinct social bearers of both the worldviews (Hungary, Austria). In the countries without a pronounced split of the intellectual stratum (Czechoslovakia, Poland), the Habsburg dilemma can be recognized primarily as a conceptual tension within one theory, but it does not consistently explain the differences in the theoretical grasp of the topic or the degree of politicization of the issue. Sociológia 2019, Vol. 51 (No. 2: 152-178)
<https://doi.org/10.31577/sociologia.2019.51.2.8>

Key words: *Habsburg dilemma; E. Gellner; nation; sociology; history; the 20th century*

Počátky sociologie v zemích střední Evropy bývají datovány do období první poloviny 20. století. (Janák a kol. 2014) V tomto období vznikaly první sociologické instituce (vědecké časopisy, učené společnosti, univerzitní pracoviště a výzkumné ústavy) i díla, která bývají v národních sociologických diskurzích považována za klasická. Leitmotivem politického dění první poloviny 20. století byla národnostní problematika. Ta stála v pozadí obou světových válek a měla vliv na radikální proměny hranic střeoevropských států. Předkládaná studie se zaměřuje na otázku, do jaké míry a jakým způsobem se téma národa a národnostní otázky promítalo do díla nejvýznamnějších sociologických teoretiků. Rozsáhlé pole zkoumání zúžíme tak, že se na širokou paletu různých přístupů pokusíme podívat optikou pojmu tzv. habsburského dilematu, který ve své poslední knize zformuloval E. Gellner. (Gellner 2005)

Svoji pozornost zaměříme na badatele z Polska, českých zemí a Slovenska (resp. meziválečného Československa), Maďarska a Rakouska, kteří jsou retrospektivně uznáváni jako klíčové postavy nově vznikajícího oboru. V první

¹ Výzkum byl podpořený grantem GA ČR č. 15-04099Y: Sociologie ve střední Evropě před druhou světovou válkou v komparativní perspektivě.

² Korespondence: Doc. PhDr. Dušan Janák, Ph.D., Centrum empirických výzkumů, Fakulta veřejných politik SU v Opavě, Bezručovo nám. 14, 746 01 Opava, Česká republika. E-mail: janak@fvp.slu.cz

části studie nejprve vymezíme, co je to sociologická teorie a jakým způsobem můžeme sestavit jakýsi etalon sociologických klasiků. Ve druhé části představíme koncepci tzv. habsburského dilematu Ernesta Gellnera (Gellner 2005) tematizující vliv politické, sociální a kulturní atmosféry pozdní Rakousko-uherské monarchie na intelektuální produkci dobových myslitelů. Gellner ji použil na myšlení filosofa rakouského původu Ludwiga Wittgensteina a zakladatele moderní kulturní antropologie polského původu Bronislawa Malinowského, aby ukázal sociální a dobovou podmíněnost jejich vědeckých názorů. Aplikace Gellnerova konceptu na další středoevropské myslitele umožňuje vysvětlit některé podstatné rozdíly ve zpracování problematiky národa minimálně u části dobových badatelů. Gellnerovo schéma nám umožňuje uchopit rozsáhlou látku mezinárodní komparace do časopisecké studie tím, že naši pozornost zužuje na určité charakteristiky sociálního myšlení (napětí mezi atomistickým univerzalismem a organicismem) konkrétních badatelů a dává je do souvislosti s jejich sociálním původem. Schematicky řečeno, z Gellnerovy koncepce vyplývá, že určité sociální vrstvy byly nositeli univerzalistických politických koncepcí, zatímco jiné spíše organicistických myšlenek. Analýza biografii klíčových sociologů a jejich díla tento protiklad nalézá především v rozdílech mezi židovskou kosmopolitní a nežidovskou levicovou inteligencí a katolicky orientovanými konzervativními kruhy. Tam, kde tento sociální protiklad v intelektuální vrstvě chyběl, lze identifikovat napětí habsburského dilematu častěji v rámci jedné koncepce. Pokusíme se z tohoto úhlu pohledu podívat na tematizaci národa vybraných klíčových sociologů tzv. klasického období, které končí přibližně ve 30. letech 20. století. Vzájemným srovnáním badatelů ze čtyř, resp. pěti zemí však vyniknou i některé další charakteristiky jednotlivých autorů či národních diskurzů a také relativní význam dobově aktuálního politického a sociálního problému pro formování teoretické páteře sociologie v počátcích oboru ve střední Evropě. Záměrně tak zůstávají stranou dílčí empirické výzkumy nebo i teoretická pojednání méně významných badatelů, kteří dnešní podobu oboru ovlivňují minimálně. Tímto způsobem bychom mohli obohatit rozsáhlou literaturu k problematice sociologické reflexe národních otázek o nový pohled.

Teoretická perspektiva

Ke všem obecnějším konceptuálním otázkám – Kde leží hranice střední Evropy? Co je to sociologická teorie? Kdo je sociologickým klasikem? – existuje rozsáhlá specializovaná literatura³. S oporou v ní se pokusme stručně

³ Střední Evropa nemá jasné hranice jako například Austrálie. Je to „sporný prostor a prostor sporu: spor se vede o to, co tento prostor vlastně je“. (Kosík 1993) Ve vymezení střední Evropy existují dva druhy přístupů, geopolitický (opřený o výčet zemí, např. Bibó (1946) 1997; Wandycz 1998; Křen 2005; Johnson 2011) a kulturní (kladoucí důraz na sdílenou kulturu či osud, např. Busek – Brix 1986; Kundera 2000: 109). Oba přístupy kombinujeme. Základem je nám orientace na meziválečné

vymežit konceptuální prostor předkládané studie. S ohledem na to, že Gellnerův pojem habsburského dilematu se opírá o rozbor světonázorové situace v období pozdní monarchie, střední Evropu omezíme geopoliticky na prostor Rakouska-Uherska, resp. jeho nástupnické státy. To sice odpovídá na jednu stranu typicky českému konceptu střední Evropy (Havelka 2000), na stranu druhou takto pojatý výčet zemí se objeví v téměř každém pokusu o taxativní vymezení střední Evropy před druhou světovou válkou. Někteří autoři k centrálním středoevropským zemím – soudobé visegradské čtyřce – příležitostně nepřidají Rakousko (např. Wandycz 1998; Golenkova – Narbut 2003), případně považují za důležité přidat více východní a jižní země, resp. národy (Rumunsko, Jugoslávii). (Např. Křen 2005)

Sociologická teorie, případně sociální teorie („social theory“) dnes představuje samostatnou sociologickou specializaci a existuje celá řada jejích definic a typologií. (Např. Alexander 1987a, Merton 1965: 80-100; Petrušek 2011; Šubrt 2011: 3-14; Šubrt – Balon 2010; Turner 2003; Havelka 2010: 85-95; Ritzer 2010: 2-4) Téma národa patřilo k politicky atraktivním tématům a řada sociologů oslovovala svými texty nejen odbornou, ale i širší zainteresovanou veřejnost. Proto přejímáme pro vymezení sociologické teorie typologii použitou při analýze počátků teoretické sociologie v českých zemích. (Janák 2013) Na základě existujících definic a rozborů sociologické teorie tato typologie dělí podle míry teoretické abstrakce a podle orientace na určité publikum sociologickou teorií do čtyř typů: obecná sociologická teorie, metateorie oboru, sociologický žurnalismus, konkrétní sociologická teorie. Obecná sociologická teorie a metateorie (teorie sociologie) jsou nejvíce abstraktní typy teoretické práce, přičemž obecná sociologická teorie je určena pro vnitřní oborovou debatu a metateorie se pokouší o reflexi sociologie zvenku. Konkrétní sociologická teorie a sociologický žurnalismus pojednávají o více konkrétních věcech a blíží se empirickému zkoumání. Konkrétní teorie je odborným pojednáním pro kolegy, sociologický žurnalismus oslovuje širší veřejnost. Ačkoli promýšlení problematiky národa lze očekávat především v rovině konkrétní sociologické teorie, nebylo tomu tak výlučně. Tam, kde se setkáváme s politizací tématu, nalézáme větší míru sociologického žurnalismu a tam, kde se národní otázka pojí s obecnou sociologickou teorií, jde častěji o apolitickou a v rámci Gellnerova schématu univerzalistickou koncepci.

Kánon sociologických klasiků se vytváří retrospektivně. Není utvořen jednou pro vždy, ale dochází k občasnému obměňování, objevování „zapomenutých“ klasiků, nebo „zapomínání“ dříve oslavovaných. Při sestavování

Polsko, Československo, Maďarsko a Rakousko s tím, že se soustředíme na souvislost (jazykovou, intelektuální, kulturní) s příslušným národním intelektuálním prostředím. Reprezentativní sborníky shrnující vývoj debat o vymezení střední Evropy jsou. (Trávníček 2009; Havelka – Cabada 2000) Různá středoevropská pojetí střední Evropy analyzuje Havelka (2010: 196-216). K problematice sociologické klasiky přehledově např. (Janák 2009: 15-21), detailně v intencích retrospektivního sestavení kánonu klasiků. (Alexander 1987b; Baehr – O'Brian 1994; Connell 1997; Tucker 2002)

etalonu klasiků jsme vyšli z existující sekundární literatury a vybrali sociology, kteří se věnovali sociologické teorii a bývají také pokládáni za klíčové osoby rozvoje oboru a je jim věnováno nejvíce prostoru v aktuálních specializovaných publikacích z dějin sociologie a sociologických biografických slovnících.

V případě české sociologie jsme vyšli především z publikací. (Janák a kol. 2014: 110-118; Nešpor a kol. 2014: 61-85, 226-263) Pozornost věnujeme všem českým profesorům sociologie první generace, tj. Masarykovým žákům (a jemu samotnému). Vzhledem k méně přehledné situaci v Polsku, kdy sociologové nezřídka působili na jiných katedrách než sociologických, se opíráme o výběr Włodzimierze Winclawského, který na základě devíti kritérií z oblastí citovanosti, opakovaného vydání děl a významu v rámci reflexí dějin polské sociologie (lexika i monografická literatura) sestavil jakýsi etalon klasiků polské sociologie. (Winclawski 2006) V případě maďarských sociálních teoretiků, kteří jednak většinou ve 20. letech z politických důvodů z Maďarska emigrovali a jednak často působili na interdisciplinárních polích, jsme se drželi lexikální literatury a referenčních publikací, jež se vztahují ke světovým přehledům sociologické teorie (Scott 2007; Ritzer 2010), a zaměřili se i na sociology, jimž jsou věnovány specializované monografie. Podobně jsme postupovali v případě Rakouska.

Takto sestavený etalon středoevropských klasiků bude zahrnovat z českých sociologů T. G. Masaryka, E. Beneše, I. A. Bláhu, J. L. Fischera a E. Chalupného (v menší míře i J. Krále a B. Foustku); Slováků A. Štefánka; z polských sociologů především L. Krzywického a F. Znaniického a dále S. Czarnowského, J. Chałasińskiego, B. Malinowského, J. Ossowského, L. Gumplowitze; z Maďarska O. Jásziho, G. Lukácse, K. Mannheima a K. Polanyiho; z Rakouska A. Schutze a P. F. Lazarsfelda, ke kterým je s ohledem na zkoumanou problematiku vhodné přiřadit dobově významného O. Spanna, přestože ho v retrospektivních přehledech klíčových sociologů a sociálních teoretiků nenalezneme. S ohledem na tematické zaměření článku i rozsah časopisecké studie je nutné postupovat i v tomto výběru disproportčně, a některým postavám se dostává větší pozornosti než jiným především s ohledem na jejich senzitivitu k národnostním otázkám.

Problematika národa v sociologické reflexi středoevropských sociologů před druhou světovou válkou byla zpracována monograficky především zásluhou polských sociologů. Tématu národa v polské sociologii se systematicky a dlouhodobě věnuje J. Kurczewska (např. Kurczewska 1979, 2002); o české sociologii systematicky pojednal J. Kiliás (Kiliás 1998, 2000); slovenská sociologie se dočkala jedné z prvních monografií od W. Winclawského (Winclawski 1991), které byly později doplněny systematickými výzkumy L. Turčana (např. Turčan 1995) a R. Klobuckého. (Klobucký 2006; Turčan – Klobucký 2011) V maďarské sociologii chybí specializované monografické

publikace mj. díky dobovému upozadění tématu ve specifické politické konstelaci, čemuž bude věnována pozornost níže. Proto můžeme nalézt spíše tematizaci sociologického vyrovnání s krajně pravicovým politickým režimem v meziválečné době (např. Némédi 1992), nebo obecnější či jinak zaměřené publikace T. Huszára (např. Huszár 1988, 1994, 2015), či G. Litvána (Litván 2006), což je de facto také případ Rakouska. (Např. Fleck 2011, 2016; Mozetič 1992) Tudiž cílem této studie je pokusit se s využitím existující sekundární literatury o komparativní pohled a uskutečnit to pomocí konceptu (habsburské dilema), který umožňuje smysluplně pojednat i o těch, kteří o národnostní otázky jevili pramalý zájem.

Habsburské dilema podle Ernesta Gellnera

Centrálním motivem Gellnerových úvah je napětí dvou protikladných vizí světa, které mají svůj výraz v protikladných filosofických teoriích poznání. S těmito pohledy na poznání souvisejí podobně kontrastní teorie všeho možného: člověka, společnosti, politiky, morálky atd. Tento protiklad je oním „habsburským dilematem“ v názvu Gellnerovy knihy *Jazyk a samota: Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema* (Gellner 2005) a základním interpretačním nástrojem při analýze myšlení L. Wittgensteina i B. Malinowského. Gellnerova interpretace myšlení obou badatelů sleduje dvě argumentační linie. Tou první je filosofický rozbor jejich koncepcí na pozadí napětí mezi dvěma protichůdnými epistemologickými názory, které Gellner označuje jako (univerzalistický) individualismus/atomismus a (romantický) organicismus (někdy též komunitarismus)⁴. Tato filosofická linie slouží Gellnerovi také jako platforma pro formulování vlastního názoru na otázku poznání, status racionality a problém relativismu. Druhá linie interpretuje myšlení obou badatelů na pozadí dobové sociální situace ve střední Evropě, tj. z pozice historické sociologie vědění, a říká, že také sociální situaci konce Rakouska-Uherska lze charakterizovat napětím mezi individualistickou a organicistickou vizí transponovanou z oblasti teorie poznání do politiky.

Z Gellnerovy práce můžeme vypreparovat několik různých úrovní, na kterých s napětím mezi individualismem a organicismem pracuje. Na nejobecnější úrovni světových názorů se můžeme v Gellnerově textu setkat s pojmovými opozicemi, které shrnuje tabulka č. 1.

Abstraktní pojmové opozice nabývají v Gellnerově interpretaci politického dění Rakouska-Uherska konkrétnějších obrysů v napětí, které lze symbolicky vyjádřit v protikladech, jež shrnuje tabulka č. 2.

⁴ Gellner uvedené pojmy používá částečně zástupně nebo v kombinacích podle kontextu a akcentu, který chce zdůraznit.

Tabulka č. 1: **Habsburské dilema v obecných světových názorech**

Atomismus / Individualismus	Romantický organicismus
Individuum	Komunita
Positivismus	Romantismus
Gesellschaft	Gemeinschaft
Universalismus	Partikularismus
Matematika	Poezie
Rozum	Emoce

Zdroj: autor podle Gellner (2005)

Tabulka č. 2: **Habsburské dilema v politickém životě Rakouska-Uherska**

Atomismus / Individualismus	Romantický organicismus
Liberalismus jako politika obecného	Nacionalismus jako politika specifického
Nadetnická hierarchie	Národní stát
(Kosmopolitní) Židé	Separatisté a kritikové politického centralismu
Vídeňské Café Central	Karpatská venkovská náves
Němčina jako oficiální jazyk	Jazyky malých národů a dialekty

Zdroj: autor podle Gellner (2005)

Dilema mezi individualismem a organicismem bylo podle Gellnera nejsilnějším motivem každodenního politického života Rakouska-Uherska a ani Wittgenstein ani Malinowski mu nemohli uniknout. Wittgensteinovo filosofické myšlení je tradičně rozdělováno do dvou období. První je reprezentováno v díle *Tractatus locico-filosoficus* (1993a) dokončený za první světové války. Traktát přináší koncepci jazyka jako univerzálního zrcadla světa, která je spjata s logickým pozitivismem a fyzikalismem. Ve druhém období reprezentovaném *Filosofickými zkoumánými* (1993b) Wittgenstein obhájí pragmatickou teorii jazyka jako heterogenního celku složeného z tzv. Rečových her se svými vlastními pravidly. Podle Gellnera raný Wittgenstein obhájí extrémní individualistický světový názor transponovaný do velice abstraktní verze analytické filosofie. Pozdní Wittgenstein je přesně opačným extrémem, tj. krajně organicistickou verzí světa převedenou na pole analytické filosofie.

Naproti tomuto, obrazně řečeno, „lítání ode zdi ke zdi“ se Malinowski podle Gellnera s habsburským dilematem vyrovnal daleko lépe. Ve svém díle byl schopen skloubit senzitivitu k jedinečnosti kulturních světů s pozitivistickou ambicí tvorby univerzálního a hodnotově neutrálního poznání. Malinowski byl schopen udělat revoluci v antropologii díky tomu, že do ní vnesl organicistickou metodu poznání jedinečnosti kulturního světa prožitkem, tj. Participací na kultuře založené na dlouhodobém pobytu v terénu. Tu získal podle Gellnera v rodném Polsku, kde se etnografie dělala s nacionalistickým zápalem, ale vsadil ji do hodnotově neutrálního pojetí společenských věd západního stříhu.

Analýza homologie mezi individualismem na světonázorové, politické a epistemologické rovině na jedné straně a stejná homologie světonázorového, politického a epistemologického organicismu na straně druhé, kterou Gellner identifikoval v myšlení Wittgensteina i Malinowského, je jeho originálním příspěvkem k historické sociologii vědění. Vzhledem k propracovanosti koncepce jak na obecné filosofické rovině, tak na úrovni reflexe reálných historických procesů, je možné se pokusit ji aplikovat jako dílčí interpretační rámec i na ostatní středoevropské myslitele.

Habsburské dilema v sociologické tematizaci národa

Gellnerova dichotomie je užitečná mj. při vysvětlení absence tématu národa a do určité míry i při vysvětlení konkrétní podoby uchopení tématu určitým myslitelem. Přehlédneme-li panorama sociologických klasiků prizmatem jejich vztahu k národnostní problematice, vidíme některé systematické rozdíly i podobnosti mezi jednotlivými národními diskurzy. Při jejich vysvětlení je důležité přihlédnout k politickým výsledkům první světové války, k situaci tzv. historických a nehistorických národů i specifické kulturní konstelaci v různých částech monarchie i mimo ni (v případě nerakouských záborů Polska) a intelektuálnímu kontextu.

Zrození národnostní problematiky a utváření národních hnutí bývá datováno na přelom 18. a 19. století. Národnostní problematika začala stále více dominovat veřejnému politickému prostoru střední Evropy po celé 19. a první polovinu 20. století a vybuchla v obou světových válkách. Zatímco ale např. o národní existenci Maďarů nebo Poláků jen málokdo v politicky vzdělané a mezinárodně politicky zainteresované části západoevropské veřejnosti pochyboval, i když bylo Polsko rozděleno do tří záborů (a v ruském byl silný rusifikační a v německém germanizační tlak), ostatní národy střední Evropy, někdy označované jako tzv. malé národy (Bibó 1997), se prosazovaly daleko hůře. Jedním z hlavních důvodů bylo, že buďto neměly žádnou tradici vlastní státnosti (např. Slováci a Slovinci), nebo byla velmi oslabena (např. Češi, jejichž středověký stát byl vnímán jako záležitost dávné minulosti). Druhý podstatný důvod spočíval v sociální skladbě. Zatímco Poláci i Maďaři měli velmi početnou (a povětšinou drobnou) šlechtu, v Čechách tomu bylo právě naopak a na území dnešního Slovenska byla početná šlechta silně promaďarská⁵. Souhrnně řečeno, v Čechách, na Moravě a Slovensku byly nejvyšší i nejnižší vrstvy z různých důvodů národně pasivní. Nositeli národního obrození zde byly zpočátku

⁵ V Čechách byl přibližně desetkrát menší počet šlechticů než v ostatních středoevropských zemích. Jeden šlechtic zde připadal na 828 obyvatel, zatímco v Polsku na 10 a v Uhrách dokonce na 8, přičemž na Slovensku byla od tureckých válek (etnicky maďarská) šlechta ještě početnější než ve zbytku země. V porovnání se západní Evropou, např. v předrevoluční Francii připadal jeden šlechtic na 66 obyvatel, v Lombardsku a Benátsku na 300 obyvatel. Početná šlechta polská a uherská byla přitom poměrně málo majetná, tzv. drobná šlechta, zatímco v uvedených zemích západní Evropy převládala vysoká aristokracie. (Křen 2005: 125)

nepočtené části nehomogenní střední vrstvy, resp. bohatší z chudých vrstev a chudší z těch bohatších, především katoličtí kněží, drobní úředníci, lékaři, advokáti, studenti, tedy inteligence. (Křen 2005: 126)

Maďarská sociologie

Genealogie vzdělané vrstvy v polské a maďarské společnosti byla trochu odlišná a v důsledku toho i její společenská role, která se navíc v případě Maďarska silně proměnila díky důsledkům první světové války. Vysoká početnost polské i uherské šlechty byla vykompenzovaná pochopitelně jejím celkově nižším ekonomickým statutem, neboť nebyl např. výjimkou řemeslník zeman­ského původu. Ze šlechtického způsobu života přežíval především důraz na vzdělání a šlechtický étos, či ideál „uherského pána“ v Uhersku. Tato početná vrstva drobného šlechtictva potenciálně suplovala střední třídu formující se národní společnosti a nositele národních ideálů. V kontextu liberálních myšlenek i reálného politického vývoje ve 40. letech 19. století a vývoje v oblasti národního uvědomění se mnozí představitelé kulturní elity stavěli rezervovaně ke šlechtickým privilegiím. Nejvýznamnější maďarský romantický spisovatel tohoto období Mór Jókai si například pod vlivem uvedených myšlenek přestal psát příjmení na konci s písmenem „y“, které bylo v prostředí maďarské šlechty znakem elegance a příslušnosti k vyšším společenským vrstvám. Lajos Kossuth přestal používat své zemanské předjméno a strůjce rakousko-uherského vyrovnání Ferenc Déak také neměl rád oficiální vyznamenání a tituly udělované za zásluhy. (Janák a kol 2014: 157 dle Gerö 1993: 102-103)

Vedle drobného zemanstva a vzrůstající se buržoazie však mělo na konci století na složení intelektuální vrstvy v Uhrách velký vliv židovské obyvatelstvo, které bylo v této vzdělané vrstvě výrazně nadreprezentováno oproti jiným etnickými i jinak definovaným sociálními skupinám obyvatelstva. Ostatně také čtyři z pěti maďarských sociologických teoretiků v našem přehledu byli židovského původu. Meziválečné období v Maďarsku bylo charakteristické nacionalistickou a protižidovskou atmosférou, podporovanou mj. nadprodukcí inteligence: jak té migrující ze ztracených území, tak nové z univerzit přesunutých na území „ořezaného“ Maďarska. V intelektuální vrstvě společnosti vznikl rozštěp mezi křesťansko-národní střední vrstvou vycházející ze zemanských kruhů, která byla jedním z pilířů Horthyho konzervativního režimu, a urbánně-měšťanskou a zároveň židovskou střední vrstvou, která byla naopak orientována více internacionálně a liberálně.

Není proto příliš překvapivé zjištění, že se specifickou výjimkou Oszkára Jásziho (viz níže) mezi nejvýznamnějšími maďarskými teoretiky nenalezneme systematictější tematizaci národnostní otázky. Lukács se v konkrétně teoretické oblasti věnoval tématům estetickým. (např. Lukács 1976), Mannheim směřoval do oblasti obecné politické sociologie, k jejímž tématům však přistupoval

z pozic sociologie vědění, kterou sám rozhodujícím způsobem spoluzakládal, a až později (v britské emigraci) posunul tuto perspektivu k projektu výzkumu role vzdělání v demokratické společnosti (srov. Kettler – Loader 2003), Polanyi se věnoval rozborům geneze kapitalismu. (Polanyi (1944) 2006) Internacionálně orientovaná židovská inteligence považovala jiné otázky za důležitější navzdory tomu, že existovala v meziválečném Maďarsku silná tendence rozvíjet ty oblasti sociální vědy, které se zabývaly výzkumem Maďarů, jejich historie, mentality, života, kultury a vznikl dokonce pojem věda o maďarství. (Janák a kol 2014: 168) Je příznačné, že v tomto období nacionalizace sociálních věd sociologičtí představitelé urbánně-měšťanské židovské inteligence (Jászi, Lukács, Mannheim i Polányi) dleli již povětšinou v emigraci.

Jászi měl ze všech významných maďarských sociálních teoretiků k národnostní problematice nejbliže. V těsně poválečné sociálně demokratické vládě působil na postu ministra pro národnosti, ze kterého pro bezvýslednost svých reformních snah však po pár měsících na začátku roku 1919 odstoupil. Jásziho liberální vize národního soužití ve střední Evropě měla podobu jakési Dunajské konfederace národností podobné švýcarskému modelu demokratického uspořádání. Tato vize však zjevně neměla v době hromadného etablování suverénních národních států, ve kterých byly nezřídka politicky prosazované etnický homogenizační koncepce, příliš velkou šanci na úspěch. V kombinaci s umírněně levicovou socialistickou orientací a židovským původem jejich autora je Jásziho emigrace pochopitelná. Jászi emigroval asi dva měsíce po vzniku Maďarské republiky rad jednak pro hluboký nesouhlas s tímto politickým režimem, jednak v očekávání konzervativní kontrarevoluce. Ani stávající diktatura, ani nadcházející krajně nacionalistický regentský systém neposkytovaly příliš mnoho nadějí na realizaci jak socialistických, tak národně federalistických Jásziho představ o dobrém společenském uspořádání. V americkém exilu přesedlal Jászi na pole soudobých dějin, které navíc dobře vyhovovalo jeho představě o pojetí sociálních věd a umožnilo mu skloubit jeho zájem o aktuální politické dění s vědeckou činností. I v exilu na pozici profesora historie v Oberlin College v Ohio, kde napsal svoji nejznámější knihu *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Jászi 1929, 1961), byl Jászi aktivní v oblasti politické ideologie a zajímal se aktivně o politické dění ve střední Evropě. (Bakisian 1994: 153) Jászi těsně před vypuknutím první světové války spoluzakládal politickou stranu, která prosazovala práva nemaďarských národů v Uhrách a jejich co nejplnější jazykovou a kulturní svobodu ve veřejné správě, vzdělání a justici. V tomto kurzu pokračoval (neúspěšně) na pozici ministra pro národnosti těsně po válce před svou emigrací. Centrální ideou jeho koncepce národního soužití ve střední Evropě byla představa federace pěti států, která by zahrnovala pět národnostních skupin: Maďary, Němce/Rakušany, Poláky, Čechy, jižní Slovany. Členské státy by tvořily celní unii a zajišťovaly společ-

nou obranu a zahraniční politiku. Na počátku roku 1935 navštívil Jászi Československo, Rumunsko a Jugoslávii. Přišlo mu evidentní, že se nové státy potýkají s těmi stejnými problémy jako bývalá habsburská monarchie. To jej pouze utvrdilo v přesvědčení, že jediným možným řešením problému celého regionu je federální struktura kombinující kulturní a administrativní autonomii. (Bakisian 1994: 155) V této linii úvah setrval s mírnými obměnami i po druhé světové válce, kdy vystupoval proti nespravedlnostem vůči minoritám a poválečným odsunům obyvatelstva. Opět prosazoval ideu „východoevropského Švýcarska“, rozšířenou z původní pětice Polska, Československa, Maďarska, Rumunska a Jugoslávie o Řecko a Bulharsko.

Rakouská sociologie

Z Gellnerovského úhlu pohledu je zajímavý i případ rakouských sociologů. Jako je Wittgensteinův *Traktát* filosofií univerzálního subjektu, tak je sociologie Alfreda Schutze fenomenologií univerzálního subjektu společenského. Konkrétní sociologické teorii se Schutz věnoval spíše okrajově a národnostní problematika byla zcela mimo pole jeho zájmu, i když stejně jako celou řadu dalších Židů meziválečného období zcela zásadním způsobem ovlivnila jeho životní osudy a tím i intelektuální kariéru. (k životu a dílu srov. Barber 2004, k aktuálním aspektům díla viz Tížik – Alievová 2012) Totéž platí o Paulu Lazarsfeldovi, jehož doménou byla právě konkrétní sociologická teorie budovaná ve velmi úzkém kontaktu s empirickým výzkumem. (Jeřábek 2006; Lazarsfeld et al. 2011) Nicméně Lazarsfeldova vědecká tvorba byla podobně apolitická a národnostně inertní jako Schutzova fenomenologie. Z pohledu Gellnerova schématu dvou opozičních vizí světa není bez zajímavosti ani to, že Lazarsfeld byl klíčovou postavou zavádění (univerzálního) jazyka matematiky do sociologie, které před Lazarsfeldem dominovaly spíše kvalitativní nebo lépe řečeno spekulativní postupy.

Případnost Gellnerova schématu vynikne, když apolitickou a univerzalistickou sociologii Alfreda Schutze i Paula Felixe Lazarsfelda dáme do kontrastu se sociologií Othmara Spanna. Ten sice nefiguruje v našem seznamu teoretiků, ale jednak šlo o postavu dobově neobyčejně významnou především z hlediska institucionálního rozvoje resp. stagnace sociologie v meziválečném Rakousku, a jednak šlo o teoretika, jehož koncepce byla silně spojena s dobovým politickým děním. Spann vytvořil jednak teoretický systém legitimizující fašistické společenské uspořádání a jednak systematicky pracoval na etablování vlastní vědecké školy, jejíž proponenty vytrvale a poměrně úspěšně protežoval při získávání těch nemnoha akademických pozic vyšetřených na rakouských univerzitách pro sociologii, resp. sociologii blízké společenskovědní disciplíny. To nejtrvalejší z klasické rakouské sociologie (míníme tím nejen dílo A. Schutze a P. F. Lazarsfelda, ale také Marie Jahodové, Hanse Ziesela nebo Felixe

Kaufmanna) si muselo hledat cestu na akademických periferiích, nebo dokonce za jejich hranicemi. Zároveň je Spann přímo prototypem intelektuála křesťansko-nacionálního střihu, analogického intelektuálům z maďarských původně panských středních tříd, jež tvořily oporu konzervativního nacionalistického režimu v meziválečném Maďarsku. Protiklad Spanna k Schutzovi a Lazarsfeldovi je tak z pohledu gellnerovské opozice téměř ideálně typický a zasluhuje si proto pozornost.

Ačkoli je Spann nejvýznamnější představitel institucionalizované podoby meziválečné rakouské sociologie, jeho řazení k této vědě je zároveň poněkud ambivalentní. Lépe řečeno, Spann měl o sociologii vlastní svéráznou představu. Jako částečný sociolog se prezentoval při nástupu na profesorskou pozici stolice politické ekonomie Vídeňské univerzity po Eugenou von Philippovichovi v ak. roce 1919 – 1920. Jako nejdůležitějšího rakouského sociologa jej vyhledal také americký sociolog Edward Eubank při svém evropském turné, v jehož rámci objížděl významné evropské sociology (z těch středoevropských navštívil v Polsku Znanieckého, v Československu Bláhu, Mannheima zastihnul pobývajícího již v Německu, v Rakousku Spanna a jeho žáka Ericha Voegelina (srov. Käsler 1991)). Spannovi žáci získávali svá venia legendi z Gesellschaftslehre (sociálních věd), což bylo de facto synonymem pro sociologii. Až Voegelin byl jmenován mimořádným profesorem politické vědy a sociologie v roce 1935. (Mozetič 1992: 18) To však není z hlediska analýzy sociologické teorie podstatné. Důležité je, že Spann i jeho žáci pod pojmem Gesellschaftslehre mínili něco zcela jiného než většina ostatních. Odvozovali tento termín z tradice raného německého romantismu a od Novalise, coby údajně prvního uživatele tohoto termínu. Romantismus pojímali jako počátek německé sociologie. Pozitivismus a vědecký naturalismus, které jsou standardně spojovány s počátky sociologie, jednoznačně odmítali mj. jako projev francouzské či britské hegemonie, a tradici romantismu vnímali jednak jako autenticky německý nástroj obrany proti této hegemonii a jednak jako nástroj skutečného vědeckého poznání společnosti a státu. (Mozetič 1992: 18)

Přestože byl Spann dobře obeznámen s empirickými postupy – v letech 1904 až 1907 pracoval jako statistik ve středisku osobní péče (Centrale für private Fürsorge) ve Frankfurtu nad Mohanem, kde prováděl empirická šetření mezi dělníky; od roku 1908 připravoval na pozici CK tajemníka ústřední statistické komise ve Vídni sčítání lidu probíhající v letech 1909 – 1910⁶ – jeho vlastní sociologie byla spekulativním systémem hluboce zakořeněným v idealistické filosofii. Klíčovými prvky tohoto systému byly pojmy ducha („Geist“), celku („Ganzheit“) a specifický pojem duchovní jednoty („Gezweiung“), jehož typickými formami je přátelství, láska, rodina či vztah

⁶ Viz http://agso.uni-graz.at/spannkreis/index.php?ref=biografien/s/spann_othmar (cit. on-line 11. 9. 18); https://cs.wikipedia.org/wiki/Othmar_Spann (cit. on-line 11. 9. 18)

studenta a učitele a zcela základní je vztah k Bohu. Vztahy duchovní jednoty nejsou v žádném případě vztahy rovnosti. Spiritualita a tím pádem i socialita, která je její manifestací, neboť společnost je především souhrnem idejí, je ze své podstaty hierarchická. Nejvýše v této hierarchii leží Bůh jako nejvyšší forma spirituality a celku. Odtud Spann dovozuje privilegovanou pozici náboženství ve státě, který má být budován na stavovském základě kombinací různých typů stavovských skupin⁷.

Na rozdíl od akademického sociologického prostředí, kde se sice Spann dočkal pozornosti, ale především odmítavě kritické, mělo Spannovo učení poměrně velký vliv na širší politickou veřejnost a promítlo se jako součást širšího myšlenkového trendu pravděpodobně i do rakouské ústavy z roku 1934 uvozené větou „Ve jménu Boha, Všemohoucího, z kterého vychází všechno právo, získává rakouský lid pro svůj křesťanský, německý spolkový stát na stavovském základě tuto ústavu.“ Pokoušet se nalézt oporu pro takovou větu v díle Alfreda Schutze či Paula Lazarsfelda je absurdní, pro dílo Othmara Spanna platí pravý opak. Kancléř Dollfuss údajně osobně vybízel Spanna ke spolupráci na přebudování rakouského hospodářství a Spann spolupracoval s takto zaměřenými výzkumnými institucemi. Spann se přitom od rakouských konstitučních a politických deklarácí distancoval jako od pouze papírových a vítal nastupující nacistické hnutí. Docela dobře nechápal, když se toto politické hnutí, které vždy podporoval, obrátilo ve druhé polovině 30. let proti němu. Nejen, že byla zamítnuta v roce 1939 Spannova přihláška do NSDAP z důvodů jeho glorifikace teokracie a odmítání rasového učení na biologickém základě, ale byl vystaven nepřátelské kampani v národně socialistickém tisku. On i jeho žáci akademicky marginalizováni a Spann i se svým synem na několik měsíců internován v roce 1938 v koncentračním táboře v Dachau. Spannova poválečná snaha o návrat do akademických pozic a sebezprezentace jako oběti nacismu se nesetkala s přílišným pochopením a jeho vlastní myšlenková cesta od národohospodářství přes specificky pojatou spekulativní sociologii k filosofii pokračovala dalším přimknutím k náboženským otázkám a teologii. (Srov. Mozetic 1992: 23-25; Chocholatý Gröger 2010; Petropulos – Weiss 2003)

Česká a slovenská sociologie

Gellnerova koncepce habsburského dilematu nám dobře vysvětluje propastný rozdíl mezi Spannem a jeho žáky na jedné straně a Schutzem a Lazarsfeldem (a také některými dalšími badateli působícími mimo akademickou sociologii) na straně druhé. Je aplikovatelná také na maďarskou sociologii a v omezené míře i na sociologii polskou (viz níže). Badatelé židovského původu (Schutz, Lazar-

⁷ Svoji filosofickou teorii státu Spann vyložil systematicky na počátku 20. let v díle *Der wahre staat* (Spann 1921), *Gesellschaftslehre* (Spann 1923) přináší jeho obecnou sociologickou koncepci a *Kategorienlehre* (Spann 1924) je filosofickým rozбором vztahu částí a celku, který zakládá abstraktnější konceptuální podklad teorii státu.

sfeld, Lukács, Mannheim, Polanyi) zde jevíli povětšinou pramalou citlivost k národnostním otázkám, nebo je řešili univerzalistickým způsobem (priorita státu před národem u Gumpłowitze, nebo federalismus u Jásziho). V případě sociologie české a slovenské již štěpné linie nejsou tak zřetelné mj. proto, že v tomto prostředí chyběli v intelektuální vrstvě zřetelní sociální nositelé obou protikladných světonázorů, jako tomu bylo zejména v Maďarsku a Rakousku v případě křesťansko-nacionalistických středostavovských intelektuálů na jedné straně a relativně početné židovské internacionálně orientované inteligence na straně druhé. Nepanovala zde ani specifická konstelace (z pohledu mezinárodní veřejnosti) zjevně nesvobodného historického národa jako v Polsku, resp. v jednotlivých zábozech před první světovou válkou a obnovení ztracené národní jednoty v době meziválečné. Meziválečné spojení českých zemí se Slovenskem přineslo minimálně v národní otázce relativně novou výzvu čechoslovakismu, která neměla v Polsku ani jinde obdobu. Meziválečná československá konstelace nám umožňuje vidět habsburské dilema především v kontextu národnostních otázek jako skutečné dilema, které vytvářelo i v rovině teorie určité konceptuální napětí a stimulovalo pokusy o jeho překonání.

Pro klasickou českou sociologii jako celek byla bezpochyby stěžejní iniciační práce T. G. Masaryka. Pro oblast uvažování o národě to v kontextu období budování národního státu platí dvojnásob. Asi nejdůkladnějšími rozborů Masarykova pojetí národa v sociologickém kontextu jsou práce polského sociologa Jaroslawa Kiliase, který identifikoval a popsal převládající subjektivistické, historické a kulturní charakteristiky v Masarykově koncepci i sociologické diskuse o národních otázkách v meziválečné době. (Kiliias 1998, 2000) O Masarykově kulturním pojetí národa pojednal přehledně také L. Nový (1994) a v detailních souvislostech českých dobových debat M. Havelka (1995, 2001), který charakterizoval také symbolická centra, v rámci kterých byla tzv. česká otázka artikulována, a ukázal místo Masaryka v jejich rámci. Pro naši souhrnnou charakteristiku postačí na tomto místě uvést, že Masaryk jak v sérii knih z 90. let 19. století věnovaných českým dějinám (*Česká otázka* (Masaryk 1895a), *Jan Hus* (Masaryk 1896a), *Karel Havlíček* (Masaryk 1896b), tak v obecnějších úvahách pozdějších (*Národnostní filosofie doby novější* (Masaryk (1905) 1919), *Problém malého národa* (Masaryk (1905) 1947) kladl ve své vlastní konceptualizaci národa důraz na jazyk a sdílené ideje. Habsburské dilema se však pokoušel překonat tím, že historicky podmíněný zrod moderních národů zasadil do univerzální filosofie nejen českých, ale také evropských dějin a spojil s univerzálním lidským vývojem a pohledem na člověka jako takového. Rozvoj „ideje národa“ je podle něj svázán s rozvojem demokracie, s celoevropským (ne-li celosvětovým) rozvojem rovnosti. Novodobý národní princip, který se stále více prosazuje jako organizační

politický princip, Masaryk konceptualizoval jako výraz celkového duchovního vývoje člověka. Tímto způsobem partikulární českou národní otázku propojil s univerzální všelidskou problematikou.

U Masarykova žáka a následovníka v akademickém i politickém smyslu Edvarda Beneše můžeme nalézt pokus o překonání habsburského dilematu ve dvou ohledech. Beneš jednak vycházel z Masarykova pojetí dějin (srov. Beneš 1909a; 1910; 1912; 1923: 5-9; 1935: 5; 1946: 20-25), a jednak se pokoušel v teoretické rovině o destrukci nepřekonatelnosti oddělených sociálních světů národních kultur důrazem na subjektivní participaci na národní kultuře. Znakem národa je jeho kultura a individuální národnost závisí na participaci na národní kultuře. Vzhledem k tomu, že klíčovým je sdílení kulturních prvků, na nichž lze participovat různou měrou, může dojít u jednotlivců k proměně národnosti. Tak se může „Němec státi Čechem, Žid Němcem“ (Beneš 1909b: 2) a podobně. Beneš chápe národnost zároveň jako něco objektivního v tom smyslu, že si ji nelze nařídít nebo odhlasovat. Benešovo tvrzení, že „národem se část občanstva buď cítí, nebo necítí“ (Beneš 2005: 188), znamená, že národní cítění má charakter danosti durkheimovského kolektivního vědomí do značné míry nezávislého na individuální vůli.

Tak jako se může Němec státi Čechem a Žid Němcem, tak se může Čech nebo Slovák státi Čechoslovákem. To byl hlavní teoretický argument Benešova čechoslovakismu, ke kterému se dobral za první světové války ze zjevně politických důvodů, ale v souladu se svým sociologickým přesvědčením. V praktické politice se však nakonec s ohledem na neřešitelné národnostní problémy meziválečného Československa a dopady druhé světové války přiklonil k nutnosti budovat oddělené kulturní ostrovy tam, kde ani kulturní syntéza, ani mírové soužití není prakticky možné. Druhý světový konflikt umožnil Benešovi dokončit budování národního státu vycházejícího z národního hnutí původně nevládnoucí etnické skupiny (Hroch 2009: 49), resp. skupin, neboť nešlo o stát čistých Čechoslováků, ale spíše jen Čechů a Slováků. (Zeman 2000: 270) Nucené vysídlení většiny Němců a postup vůči Maďarům v poválečném Československu, které se opíraly o specifické právní normy („prezidentské dekrety“), přisuzované někdy nesprávně výlučně Benešovi, pracovaly s definicí národnosti kompatibilní s jeho teoretickým sociologickým pojetím národa. (Detailně viz Janák 2014)

Národnostní problematika dominovala také u slovenského sociologa a politika v jedné osobě Antona Štefánka. (Srov. Štefánek 1977; Turčan 1995; Wincławski 1991; Turčan – Klobucký 2011) Zájem o národ, resp. slovenský národ se u Štefánka klouobil se zájmem o sociologii venkova. Jednalo se o témata značně propojená, neboť Štefánek považoval venkovský lid za sociální platformu slovenského národa a venkovu přisoudil v rámci slovenského národa integrativní, stabilizující funkce tönniesovské tradiční pospolitosti (Gemein-

schaft), městu naopak charakteristiky anonymní společnosti (Gesellschaft) s jejími sociálně patologickými jevy, což byla zároveň hlasistická myšlenka z počátku 20. století. (Klobucký 2006: 339)

Štefánkovo sociologické dílo je charakteristické svým nezájmem o obecnou sociologickou teorii. Z tohoto rázu vybočuje rozsáhlejší studie *Syngeneze a sociální já*, která vyšla jako zvláštní otisk ze *Sociologické revue* v roce 1939. (Štefánek 1939) Jde o Štefánkův příspěvek k obecné sociologické teorii, založený na Gumpłowiczově koncepci syngeneze, doplněný vlastními úvahami o konstituci sociálního pouta „my“, pro které používá Lindnerův pojem „Wir-Bewusstsein“, J. Králem přeložený jako „společenské já“. (Štefánek 1939: 13) Ale i tuto vyloženě teoreticky založenou úvahu v jejím závěru aplikuje na konkrétní společenský problém. V tomto případě na dobový rozpad Československa.

Zároveň nám tato studie ukazuje, že podobně jako u Beneše i u Štefánka nalézáme napětí generované habsburským dilematem. Na jedné straně hlasista Štefánek usiloval obhájit a pozvednout slovenský národ v konkurenci s národy silnějšími, na straně druhé se snažil o harmonizaci těchto snah s čechoslovakismem a úvahami o možné syntéze různých národností. Konceptuálním nástrojem byl v tomto případě posun do univerzálnějších kategorií obecné sociologické teorie a k pojmu „syngeneze“.

Pro všechny tři sociology-politiky je charakteristické, že zejména v otázce národní je přítomné napětí mezi politizací a apolitičností, mezi organicismem a univerzalismem a mezi sociologickým žurnalismem určeným pro širokou veřejnost a teorií určenou odborníkům. Již dobová odborná historická kritika Masarykových textů k českým národním dějinám oprávněně konstatovala poněkud svévolnou selektivnost. U řady prací E. Beneše také nelze jejich diskurzivní příslušnost jednoznačně určit, respektive mohou docela dobře fungovat v (dobovém) diskurzu sociologickém stejně jako politickém. Sem patří např. Benešovy práce o socialismu (Beneš 1911) nebo o smyslu československé revoluce (Beneš 1923), o soudobé Francii (Beneš 1937), zahajovací řeč ze VII. mezinárodního filosofického kongresu v Praze otištěnou v *České myslí* (Beneš 1934) nebo chicagské přednášky z počátku druhé světové války. (Beneš 1946) Štefánkova životní dráha se formovala jako explicitně novinářská a národně aktivistická a v určité podobě tato linie Štefánkova žurnalistického působení nadále přetrvávala. (Srov. Serafinová 2011; Junek 2011)

V případě Masaryka, Beneše a Štefánka sociologie sloužila k legitimizaci projektu čechoslovakismu, k rýsování hranic Československa jako národního státu a ke konstrukci české, slovenské i československé národní identity. Ke konstrukci české národní identity mohly snadno sloužit i texty Emanuela Chalupného o české národní povaze (např. Chalupný 1921; 1932; 1938; reflexe v Havelka 1999; Kiliás 2000: 75-77), jejichž charakter, stejně jako charakter

celé řady Masarykových, Benešových nebo Štefánkových, a vlastně i Bláhových textů, měl blíže k sociologickému žurnalismu než důsledně akademickému zpracování tématu. Jak ukázal důkladný rozbor Bláhova funkcionalismu (Janák 2009: 123-145), jeho sociologie jako celek svým konceptuálním nastavením byla predestinována k angažovanému použití. To platí i o oblasti sociologie národa, které se Bláha věnoval sice okrajově, ale kontinuálně. (Např. Bláha 1909; 1926; 1968: 79-90)

Masarykovy, Benešovy, Bláhovy i Štefánkovy pokusy o propojení specificky české otázky v dobových politických turbulencích s univerzálnějšími tématy (především filosofií dějin, člověka a s obecnou sociologickou teorií) reprezentují pokusy o překonání Gellnerem popsaného habsburského dilematu. Masaryk a Beneš se jako vrcholní politikové oba nakonec přiklonili k vizi národního státu, i když doplněnou úvahami i snahami o nadstátní středoevropské koalice a roli malých států. Tím jakoby vycházeli i v politické praxi vstříc k druhému pólu univerzalistické politiky reprezentované Maďarem Jászim.

Příspěvek J. Krále a B. Foustky byl v otázkách sociologie národa téměř nulový. Důležité je však zmínit J. L. Fischera, který nikterak nepřispíval do debat o české národní povaze, ale zato se zasloužil o rozbor politické hrozby nastupujícího národního socialismu. V rozsáhlé studii *Třetí říše* (Fischer 1932) nabízí mj. kritiku učení O. Spannů a spannismu, která představuje její asi nejrozsáhlejší systematický kritický rozbor v české sociologii. Tento odpor ke Spannovi a nezájem o pozitivní sociologii národa, ale také výrazná orientace na obecnou sociologickou teorii nám umožňuje přiřadit levicově orientovaného a o aktuálních politických tématech píšícího J. L. Fischera blíže k univerzalistickému pólu Gellnerovy dichotomie, přibližně do míst, kde bychom našli např. K. Mannheima nebo K. Polanyiho.

Polská sociologie

Problematika národa v polské sociologii byla důkladně zpracována především díky J. Kurczewské. (Např. Kurczewska 1979; 2002; 2012) Podobně jako v sociologii české a slovenské lze v případě sociologie polské habsburské dilema použít jako určitý ideální typ, od kterého se konkrétní případ může značně lišit. Rakouský zábor pokrýval jen menší část Polska a intelektuální prostředí v ruském a pruském záboru odráželo jiné tenze a napětí než habsburské dilema, i když mohlo jít v řadě ohledů o motivy analogické. Ve všech záborech byli Poláci v postavení nesvobodného národa a boj za národní samostatnost v politickém smyslu byl v podstatě obecně sdíleným národním programem politicky aktivní části polské společnosti.

Zároveň specializované publikace ukazují, že je v případě polské sociologie třeba více vývojově diferencovat. Důležitý zde byl posun v citlivosti k národnostní problematice. Zatímco před první světovou válkou bylo téma národa

značně frekventované, v době meziválečné – po získání národní politické samostatnosti – se jeho význam v sociologii značně snížil (srov. Kurczewska 1979: 11-12, Chałasiński 1948: 39), i když např. v Československu nebo Maďarsku šlo o jedno z nejčastějších témat dobových sociologických časopisů. (Janák 2016) Důvody těchto rozdílů v národních sociologických diskurzích ponechme stranou (podrobněji jsou rozebrány v citované publikaci Janák 2016) a zaměříme se na hlavní sociology.

Tématu národa se nevyhnul v podstatě žádný z hlavních teoretiků, i když národnostní problematika třeba netvořila jeho hlavní badatelský zájem. Stěžejním pojmem teoretické sociologické analýzy byl přitom pojem kultury, který se projevil i v pojetí národních otázek. Podle Kurczewské byl už Czarnowski, jenž se věnoval filosofii a historii kultury, fascinován národem jako skupinou vytvářející partikulární hodnoty a modifikující hodnoty univerzální a problémem třídních a národních kultur. Znaniński, jenž je zakladatelskou postavou kulturní sociologie v mezinárodním měřítku (Hałas 2006), se v meziválečném období i ve specializované pozdější publikaci *Modern Nationalities* (Znaniński (1952) 1990) zabýval národními kulturami, vzájemnými vztahy mezi těmito kulturami a kulturou světovou jako celkem skládajícím se z jiných kulturních celků – národních kultur. Na kulturní pojetí národa navazoval také Ossovski v analýzách ideologických národních struktur, v analýzách patriotismu a nacionalismu jako specifických světových názorů a různých hodnotových hierarchií, v analýzách ideologické vlasti jako kulturní skutečnosti. (Chałubiński 2007: 132-149) Chałasiński tematizoval otázku ideje národa jako mravní ideje, a vztahoval národní kulturu k rolnické kultuře. Krzywicki se specificky národem zabýval jako kulturní jednotou zformovanou historicky a teritoriálně, která vznikla v důsledku rozpadu feudálních politických a ekonomických struktur. Pojmy společenství, civilizace, kultura jsou mu nadřazeny pojmu národ. (Kurczewska 2012)

Snad jen do 19. století spadající Ludwik Gumpolowicz uvažoval oproti většině polských teoretiků o možnosti formování národa teprve v rámci státního celku, a byl tak zastáncem spíše politického pojetí, které předchází kulturní amalagamací. (Kurczewska 2002: 9-25, 44-45) Na stranu druhou národnostní a etnická problematika, tj. jednak (vlastní) židovství a jednak zájem o postavení polského národa v rámci Rakouska-Uherska, ovlivnily podle badatelů zabývajících se Gumpolowiczem jak jeho tematickou orientaci (např. habilitační spis o postavení Židů v polském zákonodárství (1867, srov. Surman – Mozetič 2010b: 28-33) nebo kniha o právních úpravách ve vztahu k národním jazykům v Rakousku-Uhersku (Gumpolowicz 1879; či pojednání o nacionalismu a internacionalismu, Gumpolowicz 1902), tak jeho vlastní teoretický výkladový rámec založený na konceptu konfliktu či války. (Adamek – Radwan-Pragłowski 2006: 19; Surman – Mozetič 2010b: 10-11)

Ludwika Gumpłowitze přesídleného v rámci Rakouska-Uherska z polského Krakova do rakouského Grazu, koncentrujícího se na teorii státu a práva, asi nelze dost dobře označovat za kulturalistu. Na stranu druhou je třeba zdůraznit, že např. termín rasa, jenž je pro jeho dílo důležitý, používal jednoznačně v kulturním a nikoli biologickém významu. (Adamek – Radwan-Pragłowski 2006: 32; Winclawski 2001: 213, systematicky Surman – Mozetič 2010a: 28-72) Např. v *Der Rassenkampf* (1888; 1909), ale i na jiných místech, Gumpłowitz pojednával o rase jako o jednotě vzniklé v proudu historie, která se manifestuje v duchovních motivech, jako je např. jazyk, náboženství, zvyk, právo, kultura. Rasy vznikají a přestavují se z různých heterogenních skupin v rámci vzájemného boje a soupeření v procesech „amalgamace“. Obecně o těchto procesech pojednal teoreticky např. (Gumpłowitz 1963, 1. vyd. německy 1888) Gumpłowitzův pojem rasy z 19. století se svým obsahem blíží pojmu etnikum ze století 20.

Dílo Ludwika Gumpłowitze spadající podstatnou částí do 19. století i k sociologii rakouské, můžeme dobře interpretovat pomocí Gellnerova schématu. Prioritou politického svazku před kulturním má jeho koncepce blíž k univerzalistickým tendencím kosmopolitních židovských intelektuálů. Jinak bychom s ohledem na habsburské dilema mohli převládající tendence v (především meziválečné) polské sociologii označit jako kulturalistický univerzalizmus, ale s tím, že habsburské dilema není zrovna nejlepším nástrojem pro uchopení základních podobností a rozdílů v rámci polského sociologického diskurzu.

Důležitější rozdíl než mezi univerzalizmem a organicismem se jeví míra politizace, která je spojena nejčastěji se sociologickým žurnalismem. Ilustrativními příklady nám může být Ludwik Krzywicky, jako představitel politizujícího přístupu, a o generaci mladší Florian Znaniecki, jako představitel apolitické verze kulturalismu.

Krzywicky byl vědcem i sociálním aktivistou marxistického stříhu. Jeho přednášková činnost byla až do roku 1905 v podstatě ilegální a měla charakter jakýchsi bytových seminářů. Často dlel před první světovou válkou z politických důvodů v emigraci a občas dokonce i ve vězení. V období druhé polské republiky byl Krzywicky už žijící legendou, známým veřejným intelektuálem a autorem významných vědeckých prací a stále velmi aktivním jak v oblasti organizace, tak vlastní publikační činnosti. Ve dvacátých letech se méně angažoval v politice, ale nadále byl aktivním komentátorem aktuálního společenského dění a redigoval levicová periodika. Již za studií publikoval politicky zaměřené články v *Przeglądzie Tygoniowym*, později v žurnálech jako *Walka klas*, *Glos*, *Gazeta Polska* a dalších politických či obecně kulturních magazínech. (Kraško 2012: 86) Podle Krzywického mladšího současníka Alexandra

Hertze byla Krzywického publikační činnost jak vědeckým výkonem, tak politickým činem. (Hertz 1938: 49, cit. dle Kraško 2012: 88)

Krzywického intelektuální snahy nepřímou korespondovaly s jeho politickým a společenským angažmá. Jeho sociálně demokratické smýšlení a marxistická orientace se doplňovaly podobně jako jeho odpor k ruské nadvládě a zájem na politické národní samostatnosti našel vědecký pendant v etnologických a kulturně antropologických studiích⁸. Jinými slovy, Krzywického kulturalismus v sociologických, historizujících i antropologizujících podobách koreloval s jeho politickým angažmá. Antropologický zájem o prvotní společenství dobře zapadal do demokratického patriotismu a boje o národní samostatnost, i když nelze říci, že by se Krzywického vědecká tvorba stala přímým ideologickým podkladem jeho politického aktivismu. Spíše volba vědeckého tématu odpovídala jeho politickému nastavení.

V intencích provázanosti politického pozadí a akademických snah uvažuje o Krzywického díle také Joanna Kurczewska. Podle ní se jeho národní uvědomění sice nedočkalo svého „překlada“ do akademické sociologie, ale nacházelo se v základech jeho projektu etnografie polských zemí, která se stále více stávala společným základem sociologie lokálních společenství či sociální antropologie (viz např. v jeho práci o *Kurpiích*). Je třeba mít na paměti, píše Kurczewska, že „Krzywicki nobilitoval národ ve svém soukromém životě i v sociálním životě hlavně v nelegálních politických aktivitách. Činil tak především v duchu romantického demokratického étosu za „naši i vaši svobodu“ a použil k tomu celou řadu publicistických i politických praktik majíc za cíl nápravu polsko-litevských i polsko-ruských vztahů mezi společenskými jednotkami i skupinami. (...) Chtě nechtě, Ludwik Krzywicki byl konstruktérem – a to skutečným – základů litevské identity (...)“. (Kurczewska 2012: 154)

Florian Znaniecki měl k sociálnímu aktivismu i sociologickému žurnalistismu velmi daleko, i když se společensky důležitým tématům – jako bylo téma národa – nevyhýbal. Znanieckého celoživotní úsilí spočívalo v budování systému obecné sociologické teorie, které věnoval většinu knih, avšak jednou za čas tento obecný systém aplikoval v rámci konkrétně-teoretického díla a výjimečně uplatnil při spolupráci na empiricky založeném výzkumu. Ze všech děl je však zřetelná myšlenková kontinuita a dá se obrazně říci, že se jedná o různé díly jednoho kulturologického seriálu. Schematicky řečeno, Znaniecki napsal dvě filosofické knihy před první světovou válkou (Znaniecki 1910; 1912), sedm

⁸ Již jeho první dvě velké práce z konce 80. a počátku 90. let 19. století mají charakter kulturně antropologických pojednání. První z nich – *Ludy*, napsané koncem 80. a publikované až 1893, byla ještě výsledkem zahraničního pobytu a především studia v knihovnách v Paříži. *Kurpie* (Krzywicki [1892] 1962), věnované specifickému polskému regionu, vznikaly již v Polsku, i když opět především jako výsledek práce v knihovnách. Obě práce, které bychom mohly kvalifikovat také jako etnologická díla, jsou typickými pracemi konkrétní teorie – přičemž první bylo historickým obecně etnologickým pojednáním a druhé spíše monografickým pojednáním o konkrétní etnické skupině – a obě byly v dobovém kontextu vysoce ceněné. (Kurczewska 2012; Samsel 2012)

knih věnovaných obecné sociologické teorii (Znaniiecki 1919; (1922) 1988; (1925) 1967; (1934) 2009; 1936; (1952) 1971; 1965), šest knih, které je možné zařadit ke konkrétní sociologické teorii (Znaniiecki (1921) 1996; (1928 a 1930) 1973; (1934) 1974; (1940) 1984; (1952) 1990; 1994), dvě převážně empirické (Thomas – Znaniiecki (1918 – 1920) 1927; Znaniiecki 1931), a k tomu stovky drobnějších prací.

Téma národa se prolíná Znaniieckého dílem od počátků jeho tvorby, i když teprve v 50. letech 20. století mu věnoval specializovanou monografii. Nicméně již v knize o hrozbě úpadku západní civilizace (Znaniiecki (1921) 1996) jsou národní antagonismy analyzovány jako jeden z hlavních faktorů civilizačního ohrožení. Knihu o budoucím civilizačním vývoji (Znaniiecki (1934) 1974) začíná kapitola s názvem „Národní civilizace a civilizace všelidská“ obsahující teoretický rozbor utváření národních společností jako národních kultur a možností nadnárodní (dnešní terminologií řečeno globální) společnosti jako jejich kulturní syntézy. O *Modern Nationalities* (Znaniiecki (1952) 1990) sám Znaniiecki v úvodu píše jako o výsledku 35letého bádání a jedná se o rozsáhlou práci na téma historického vývoje národů jako kulturních entit. Podstatné je, že Znaniieckého způsob psaní zůstává krajně nehodnotící a více deskriptivní než preskriptivní, ačkoli se věnuje naléhavým společenským otázkám. Z pohledu habsburského dilematu kulturní pojetí národa Znaniiecki spojuje s univerzalistickým konceptem syntézy národních celků do nadnárodních kulturních systémů.

Závěr

Národní otázky, které patřily v první polovině 20. století k hlavním problémům sociálního a politického dění (nejen) ve střední Evropě, se podstatným způsobem odrážely také v dobové sociologické reflexi. Reprezentace národnostní problematiky v koncepcích vybraných teoretiků a případně také jejich absenci jsme uchopili pomocí Gellnerovy koncepce tzv. habsburského dilematu, která poměrně plausibilně vysvětluje některé systematické rozdíly mezi různými typy středoevropských sociologů podle jejich rozdílného sociálního původu. Hlavní zjištění se pokusíme shrnout do několika bodů.

Za prvé: Zaměříme-li se na to, kdo se ze středoevropských sociologů zabýval národnostní problematikou, Gellnerův koncept habsburského dilematu nám poskytuje dobrý interpretační rámec pro vysvětlení absence tématu národa u určitého typu sociologických teoretiků. Podle Gellnerovy koncepce byly ve středoevropském prostoru Židé nositeli kosmopolitní vize. Nezájem Lazarsfelda, Schutze, Mannheima či Lukácse o národnostní problematiku do tohoto konceptu dobře zapadá. Pro jejich sociologii vědění byl referenčním rámcem univerzální lidský subjekt, ačkoli jejich životní osudy národnostní prnutí a vlna

antisemitismu ve střední Evropě silně ovlivnily a přinutily k dlouhodobé nebo trvalé emigraci.

Za druhé: Habsburské dilema je plausibilním vodítkem i při vysvětlení povahy uchopení národní tematiky u některých myslitelů. Na jedné straně se setkáváme s kulturalistickými pronárodně orientovanými koncepcemi národa (Spann, Krzywicki), na straně druhé s univerzalistickými koncepty, které národnostní problematice buď nevěnují velkou pozornost, nebo ji teoreticky vysvětlují a prakticky navrhuji řešit v intencích priority politického společenství nad společenstvím etnickým. (Gumplowitz, Jászi) Zároveň lze identifikovat řadu pokusů snažících se o syntézu či překlenutí rozporů obou stanovisek. (Znаниеcki, Masaryk, Beneš, Bláha)

Za třetí: Gellnerova koncepce je užitečná tam, kde lze aplikovat rozdíl mezi liberálními židovskými a nacionálně katolickými kruhy, což je napětí patrné v Maďarsku a Rakousku, ale minimální v Polsku a téměř nepřítomné v Československu. Zde dilema vyvstává jako skutečné dilema a je použitelné spíše jako ideální typ (ve Weberově smyslu), který vede zaměření analýzy.

Za čtvrté: Habsburské dilema také nevysvětluje řadu systematických rozdílů mezi určitými typy teoretizování, které jsou podstatné pro vystižení charakteristických rysů národních sociologických diskurzů, ale nerezonují s Gellnerovými dichotomiemi. Především jde o celkový polský kulturalismus a českou (i slovenskou) politizaci tématu projevující se tendencí téma uchopit formou sociologického žurnalismu.

Ambicí studie bylo postihnout určité tendence při tematizaci i ne-tematizaci národa v klasické sociologii ve středoevropském prostoru. Je zřejmé, že usku-tečněným přehledem se téma nevyčerpává, a možná spíše otevírá prostor pro specializované studie k jednotlivým postavám, systematictějšímu zpracování sociologického žurnalismu nebo např. více vývojově zaměřené zpracování tématu. Snad i tak poskytuje vodítko k porozumění dílčí oblasti vztahu sociologie k sociálním procesům, jichž je sociologie jak součástí, tak vědeckou reflexí.

Dušan Janák působí jako docent na Slezské univerzitě v Opavě. Zabývá se společnostmi střední Evropy, dějinami (nejen středoevropské) sociologie, sociální filosofii a filosofii sociálních věd. V posledních letech obrací pozornost k tématům na pomezí sociologie a přírodovědy, resp. přírody a kultury. Publikuje nejčastěji v Sociologickém časopise, Sociologii a Central European Papers. Je autorem knih Hodnoty a hodnocení v sociologii Inocence Arnošta Bláhy. (Brno: MU 2009), The Institutionalisation of Sociology in Central Europe (Opava: SU 2014), hlavním autorem kolektivní knihy Počátky sociologie ve střední Evropě. (Praha: SLON 2014), a také hlavním autorem několika dalších kolektivních knih vycházejících z empirických výzkumů, ve kterých využívá dokumentární i umělecké fotografie Jindřicha Štreita (Rozdělování sociálních

nerovností pod státním patronátem. (*Opava: SU 2014*), Rozšířit řečiště hlavního vzdělávacího proudu. (*Opava: SU, 2015*), Romové obrazem (*Opava: SU 2017*). *Autorsky se podílel také např. na Slovníku českých sociologů (Praha: Academia 2013) a Dějinách české sociologie (Praha: Academia 2014).*

LITERATURA

- ADAMEK, W. – RADWAN-PRAGŁOWSKI, J., 2006: Ludwik Gumplowicz. J zapomniany klasyk europejskiej socjologii. Pp. 17-36. In: Mucha, J., W. Winclawski (eds.): *Klasyczna socjologia polska i jej współczesna recepcja*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- ALEXANDER, J., 1987a: *Sociological Theory Since 1945*. London: Hutchinson.
- ALEXANDER, J., 1987b: The Centrality of Classics. Pp. 11-57. In: A. Giddens, J. H. Turner (eds.). *Social Theory Today*. Stanford, California: Stanford University Press.
- ALIEVA, D. – TÍŽIK, M. (eds.), 2012: *Príspevok Alfreda Schütza k sociologickej teórii*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- BAEHR, P. – O'BRIAN, M., 1994: Founders, Classics and the Concept of a Canon. *Current Sociology* 42 (1): 1-148.
- BAKISIAN, N., 1994: Oscar Jászi in Exile: Danubian Europe Reconsidered. *Hungarian Studies*, 9 (1-2): 151-159.
- BARBER, M. D., 2004: *The Participating Citizen A Biography of Alfred Schutz*. New York: State University of New York Press.
- BENEŠ, E., 1909a: *Otázka národnostní*. Praha: Tisková komise české strany pokrokové.
- BENEŠ, E., 1909b: *Národnostní otázka po stránce sociologické*. *Hlídky času* IV (14) 1-2.
- BENEŠ, E., 1910: *Stručný nástin vývoje moderního socialismu. Část první: Podmínky vzniku a vývoje moderního socialismu*. Brandýs n. L.: Nakladatelství J. Forejtka a V. Beneše.
- BENEŠ, E., 1911: *Stručný nástin vývoje moderního socialismu. Část čtvrtá: Dělnické hnutí v Rakousku a v Čechách*. Brandýs n. L.: Nakladatelství J. Forejtka a V. Beneše.
- BENEŠ, E., 1912: *Stranictví*. *Sociologická studie*. Praha: Nakladatelství J. Forejtka a V. Beneše.
- BENEŠ, E., 1923: *Smysl československé revoluce. Údaje o nakladateli a roku vydání nejsou uvedeny*.
- BENEŠ, E., 1934: *Filosofie, politika, demokracie*. *Česká mysl*. 30: 68-73.
- BENEŠ, E., 1935: *Masarykovo pojetí ideje národní a problém jednoty československé*. Bratislava.
- BENEŠ, E., 1937: *Soudobá Francie*. *Studie sociologická*. Přerov.
- BENEŠ, E., 1946: *Demokracie dnes a zítra*. Praha: ČIN.
- BENEŠ, E., 1937; 2005: *Německo a Československo*. Praha: Masarykův ústav AV ČR.
- BIBÓ, I., 1997: *Bída malých národů východní Evropy. Vybrané spisy*. Brno: Doplněk.
- BLÁHA, I. A., 1909: *Národnost ze stanoviska sociologického*. *Česká mysl*. X: 289-299, 366-375.
- BLÁHA, I. A., 1926: *O české národní povaze. zvláštní otisk Moravy, II, (5)*.
- BLÁHA, I. A., 1968: *Sociologie*. Praha: Academia.
- BUSEK, E. – BRIX, E., 1986: *Projekt Mitteleuropa*. Wien: Ueberreuter.

- FLECK, Ch., 2011: *A Transatlantic History of the Social Sciences: Robber Barons, the third Reich and the Invention of Empirical Social Research*. London: Bloomsbury Academic.
- FLECK, Ch., 2016: *Sociology in Austria*. New York: Palgrave Macmillan.
- FISCHER, J. L., 1932: Třetí říše: úvodem do současného politického stavu. V Brně: Nákladem Sociologické revue.
- GELLNER, A., 2005: *Jazyk a samota. Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema*. Brno: CDK.
- GERŐ, A., 1993: A magyar polgárosodásról. Pp. 319-340. In: *Magyar polgárosodás*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- GOLENKOVA, E. T. – NARBUT, H. P., 2003: *Istorija sociologičeskoj mysli v stranach centralnoj i vostočnoj Jevropy*. Moskva: Izdatelstvo Rossijskogo universiteta družby narodov.
- GUMPLOWICZ, L., 1879: *Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung.
- GUMPLOWICZ, L., 1888; 1909: *Der Rassenkampf: soziologische Untersuchungen*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Univ. Buchhandlung.
- GUMPLOWICZ, L., 1902: *Nationalismus und Internationalismus im 19. Jahrhundert*. Berlin: Verlag Aufklärung.
- GUMPLOWICZ, L., 1888; 1963: *Outlines of Sociology*. New York: Paine-Whitman publishers.
- HAŁAS, E., 2006: Classical Cultural Sociology: Florian Znaniecki's Impact in a New Light. *Journal of Classical Sociology* 6(3): 257-282.
DOI: 10.1177/1468795X06069678
- HAVELKA, M., 1995: *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- HAVELKA, M., 1999: Emanuel Chalupný a problém národní povahy jako kategorie sociálního poznání. In: *Emanuel Chalupný, česká kultura, česká sociologie a Tábor*. Praha: Filosofie, 89-100.
- HAVELKA, M., 2000: Konotace pojmu „střední Evropa“ v českém prostředí. Pp. 97-102. In: M. Havelka, L. Cabada (eds.): *Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy*. Plzeň: Západočeská univerzita.
- HAVELKA, M., 2001: *Dějiny a smysl: obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895 – 1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- HAVELKA, M., 2010: *Ideje – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii věděni*. Brno: CDK.
- HAVELKA, M. – CABADA, L. (eds.), 2000: *Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy*. Plzeň: Západočeská univerzita.
- HROCH, M., 2009: *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- HUSZÁR, T., 1994: *The History of Modern Sociology in Hungary*. In: R. P. Mohan, A. S. Wilke (eds.): *International handbook of contemporary developments in sociology*. Westport, connecticut: Greenwood Press.
- HUSZÁR, T. (ed.), 1988: *Ferenc Erdei: Selected Writings*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- HUSZÁR, T., 2015: *A magyar szociológia története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- CHAŁASIŃSKI, J., 1948: Trzydzieści lat socjologii polskiej. *Przegląd Socjologiczny* 10: 1-57.
- CHAŁUBIŃSKI, M., 2007: *Stanisław Ossowski*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

- CHALUPNÝ, E., 1921: Přední tvůrčové národního programu: Jungmann, Havlíček, Tyrš, Masaryk. Praha: Československá obec sokolská.
- CHALUPNÝ, E., 1932: Národní filosofie československá. Díl 1, Národní povaha československá. Praha: nákladem vlastním.
- CHALUPNÝ, E., 1938: Národní filosofie československá. Díl 2, Náš národní úkol. 2., rozš. vyd. Praha: E. Chalupný.
- CHOCHOLATÝ GRÖGER, F., 2010: Othmar Spann. (cit. on-line 12. 9. 18: <http://nassmer.blogspot.com/2010/03/othmar-spann.html>)
- JANÁK, D., 2009: Hodnoty a hodnocení v sociologii Inocence Arnošta Bláhy. Studie z dějin klasické české sociologie. Brno: FSS MU, IIPS.
- JANÁK, D., 2013: Počátky teoretické sociologie v českých zemích. Text věnovaný památce prof. M. Petruska. *Sociológia – Slovak Sociological Review* 45 (4): 339-364.
- JANÁK, D., 2014: Problém národní identity v díle Edvarda Beneše. *Sociologický časopis* 50 (2): 233-263.
- JANÁK, D., 2016: The Nation and the Nation State in the Mirror of Czech and Polish Sociological Journals in the Interwar Era. *Central European Papers*, 4 (2): 8-24.
- JANÁK, D. a kol. (A. Bereš, T. Bezsényi I. Halász, R. Klobucký, A. Kubíková, J. Mašata), 2014: Počátky sociologie ve střední Evropě. Studie k formování sociologie jako vědy v Polsku, českých zemích, na Slovensku a v Maďarsku Praha: Sociologické nakladatelství.
- JÁSZI, O., 1929; 1961: The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago: University of Chicago Press.
- JERÁBEK, H., 2006: Paul Lazarsfeld's research methodology: biography, methods, famous projects. Prague: Karolinum.
- JOHNSON, L. R., 2011: Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends. New York, Oxford: Oxford University Press.
- JUNEK, M., 2011: Anton Štefánek. Životopisný náčrt. Pp. 10-29. In: Turčan, L., R. Klobucký (eds.): Anton Štefánek: vedec, politik, novinár. Bratislava: Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied.
- KÄSLER, D., 1991: Sociological Adventures Earle Eubank's Visits with European Sociologists. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- KETTLER, D. – LOADER, C., 2003: Karl Mannheim's Sociology as Political Education. New Brunswick (USA), London (UK): Transaction Publishers.
- KILIAS, J., 1998: Naród a idea narodowa: nacjonalizm T. G. Masaryka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- KILIAS, J., 2000: Narodowość jako problem naukowy. Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego, Scholar, Warszawa.
- KLOBUCKÝ, R., 2006: Hlasistické hnutie: národ a sociológia. Začiatky sociologického myslenia na Slovensku. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- KOSÍK, K., 1993: Století Markéty Samsové. Praha: Československý spisovatel.
- KRAŠKO, N., 2012: Ludwik Krzywicki jako socjolog, marksista i działacz społeczny. Pp. 85-104. In: Hryniewicz, J. (ed.): Wizjoner i realista. Skice o Ludwiku Krzywickim. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- KRZYWICKI, L., 1962: Artykuły i rozprawy 1892; Kurpie. Warszawa: Państwowa wydawnictwo naukowe (PWN).
- KŘEN, J., 2005: Dvě století střední Evropy. Praha: Argo.

- KUNDERA, M., 2000: Únos Západu. Pp. 103-115. In: M. Havelka, L. Cabada (eds.): Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Západočeská univerzita.
- KURCZEWSKA, J., 1979: Naród w socjologii i ideologii polskiej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- KURCZEWSKA, J., 2002: Dusza społeczeństwa. Naród w polskiej myśli socjologicznej. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- KURCZEWSKA, J., 2012: Co z „narodem“ u Ludwika Krzywickiego? Pp. 149-164. In: J. Hryniewicz (ed.): Wizjoner i realista. Skice o Ludwiku Krzywickim. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- LAZARSELD, P. F. – FLECK, Ch. – STEHR, N. (eds.), 2011: Paul F. Lazarsfeld: An Empirical Theory of Social Action: Collected Writings. Oxford: The Bardwell Press.
- LITVÁN, G., 2006: A Twentieth-Century Prophet: Oscar Jászi, 1875 – 1957. New York: Central European University Press.
- LUKÁCS, G., 1976: Umění jako sebepoznání lidstva. Praha: Odeon, nakladatelství krásné literatury a umění. Estetická knihovna.
- MASARYK, T. G., 1895a: Česká otázka: snahy a tužby národního obrození. Praha: Čas.
- MASARYK, T. G., 1895b: Naše nynější krise: pád strany staročeské a počátkové směrů nových. Praha: Čas.
- MASARYK, T. G., 1896a: Jan Hus: naše obrození a naše reformace. Praha: Čas.
- MASARYK, T. G., 1896b: Karel Havlíček: snahy a tužby politického probuzení. V Praze: nákladem Jana Laichtera.
- MASARYK, T. G., 1905; 1919: Národnostní filosofie doby novější. Praha: Melantrich.
- MASARYK, T. G., 1905; 1947: Problém malého národa. 4. (3. knižní) Vyd. Praha: Čin.
- MERTON, R. K., 1965: Social Theory and Social Structure. New York: Free Press.
- MOZETIČ, G., 1992: Outsiders and true believers. Austrian sociologists respond to fascism. Pp. 14-41. In: S. P. Turner, D. Käsler (eds.): Sociology Responds to Fascism. London, New York: Routledge.
- NÉMEDI, D., 1992: 'Sociologists', Sociographers, and 'Liberals': Hungarian Intellectuals Respond to Fascism. Pp. 155-171. In: S. P. Turner, D. Käsler (eds.): Sociology Responds to Fascism. London, New York: Routledge.
- NEŠPOR, Z. R. a kol. 2014: Dějiny české sociologie. Praha: Academia.
- NOVÝ, L., 1994: Filosof T. G. Masaryk. Problémové skici. Brno: Doplněk.
- PETROPULOS, W. – WEISS, G., 2003: Editor's Introduction. In: Voegelin, E.: The Collected Works of Eric Voegelin, vol. 32: The Theory of Governance and Other Miscellaneous Papers, 1921 – 1938. Columbia and London: University of Missouri Press, s. 1-16.
- PETRUSEK, M., 2011: Návrat (sociologické) teorie do Čech. Východiska, stav a perspektivy. Sociologický časopis 47 (5): 1017-1033.
- POLANYI, K., 1944; 2006: Velká transformace. Brno: CDK (Centrum pro studium demokracie a kultury). (1. vyd. The Great Transformation, New York)
- RITZER, G., 2010 (8. vyd.): Sociological Theory. New York: McGraw Hill.
- SAMSEL, M., 2012: Kurpie – Ludwika Krzywickiego. Pp. 247-250. In: J. Hryniewicz (ed.): Wizjoner i realista. Skice o Ludwiku Krzywickim. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- SCOTT, J., 2007: Fifty Key Sociologists: The Formative Theorists. London: Routledge.

- SERAFÍNOVÁ, D., 2011: Anton Štefánek – novinár, publicista. Pp. 144-255. In: Turčan, L., R. Klobucký (eds.): Anton Štefánek: vedec, politik, novinár. Bratislava: Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied.
- SPANN, O., 1921: Der wahre Staat: Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft, gehalten im Sommersemester 1920 an der Universität Wien. Leipzig: Verlag von Quelle & Meyer.
- SPANN, O., 1923: Gesellschaftslehre. Leipzig: Verlag Quelle & Meyer.
- SPANN, O., 1924: Kategorienlehre. Jena: Gustav Fischer.
- SURMAN, J. – MOZETIČ, G. (eds.), 2010a: Dwa życia Ludwika Gumpłowitza. Wybór tekstów. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- SURMAN J. – MOZETIČ, G., 2010b: Ludwik Gumpłowicz i jego socjologia. Pp. 9-84. In: Surman J., G. Mozetič (eds.): Dwa życia Ludwika Gumpłowitza. Wybór tekstów. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- ŠTEFÁNEK, A., 1939: Syngenéza a spoločenské „ja“. vlastní otisk Sociologické revue 10 (1). Brno: Sociologický seminář Masarykovy university.
- ŠTEFÁNEK, B., 1977: Anton Štefánek 1877 – 1977. Lud a národ očami sociológa. Zürich: Pořana AG.
- ŠUBRT, J., 2011: Aktér, jednání a struktura v mikro a makrodimenzi sociální reality. Příspěvek k teoretickým diskusím v soudobé sociologii. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- ŠUBRT, J. – BALON, J., 2010: Soudobá sociologická teorie. Praha: Grada.
- THOMAS, W. – ZNANIECKI, F., (1918 – 1920) 1927: The Polish Peasant in Europe and America I, II. New York: Alfred A. Knopf.
- TRÁVNÍČEK, J., 2009: V kleštích dějin: střední Evropa jako pojem a problém. Brno: Host.
- TURČAN, L., 1995: Úvodní poznámka ke statím A. Štefánka: národ, nacionalismus, homoetnológia. Sociológia 27 (3): 193-194.
- TURČAN, L. – KLOBUCKÝ, R. (eds.), 2011: Anton Štefánek: vedec, politik, novinár. Bratislava: Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied.
- TURNER, J. H., 2003: The Structure of Sociological Theory. (7. vyd.). Belmont, CA: Wadsworth.
- WANDYCZ, P. S., 1998: Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti. Praha: Academia.
- WINCŁAWSKI, W., 1991: Lud, naród, socjologia. Studium o genezje socjologii słowackiej. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- WINCŁAWSKI, W., 2001; 2004; 2007; 2011: Słownik biograficzny socjologii polskiej, 1-4. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- WINCŁAWSKI, W., 2006: „Kto jest klasykiem socjologii polskiej? Pp. 329-336. In: J. Mucha, W. Winclawski (eds.): Kłacyzna socjologie polska i jej wpolczesna recepcja. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikolajaja Kopernika.
- WITTGENSTEIN, L., 1993a: Tractatus logico-philosophicus. Praha: Oikoymenh.
- WITTGENSTEIN, L., 1993b: Filosofická zkoumání. Praha: Filosofický ústav AV ČR.
- ZEMAN, Z., 2000: Edvard Beneš. Politický životopis. Praha: Mladá fronta.
- ZNANIECKI, F., 1910: Zagadnienie wartosci w filozofii. Warszawa: Wydawnictwo Przeglądu Filozoficznego.
- ZNANIECKI, F., 1912: Humanizm i poznanie. Warszawa: E. Wende i Ska.
- ZNANIECKI, F., 1919: Cultural Reality. Chicago: University of Chicago Press.
- ZNANIECKI, F., 1921: Upadek cywilizacji zachodniej: Szkic z pogranicza filozofii kultury i socjologii.

- ZNANIECKI, F., 1931: Miasto w świadomości jego obywateli: z badań Polskiego Instytutu Socjologicznego nad miastem Poznań. Poznań: Polski Instytut Socjologiczny.
- ZNANIECKI, F., 1936: Social Actions, New York: Farrar & Rinehart.
- ZNANIECKI, F., 1965: Social Relations and Social Roles: The Unfinished Systematic Sociology. California: Chandler Publishing Company.
- ZNANIECKI, F., 1925; 1967: The Laws of Social Psychology, New York: Russel and Russel.
- ZNANIECKI, F., 1952; 1971: Nauki o kulturze. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (1. vyd. Cultural Sciences: Their Origin and Development, Urbana)
- ZNANIECKI, F., 1928; 1930; 1973: Socjologia wychowania. Tom I, II. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- ZNANIECKI, F., 1934; 1974: Ludzie terazniejsza cywilizacja przyszłości. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- ZNANIECKI, F., 1940; 1984: Społeczne role uczonych. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (1. vyd. The Social Role of the Man of Knowledge, New York)
- ZNANIECKI, F., 1922; 1988: Wstęp do socjologii. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- ZNANIECKI, F., 1952; 1990: Współczesne narody. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (1. vyd. Modern Nationalities, Urbana)
- ZNANIECKI, F., 1994: The social role of the university student. Poznań: Nakom, Florian Znaniecki Foundation.
- ZNANIECKI, F., 1921; 1996: Der Untergang der westlichen Zivilisation. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, Florian Znaniecki-Stiftung. (1. vyd. Upadek cywilizacji zachodniej: Szkic z pogranicza filozofii kultury i socjologii, Poznań)
- ZNANIECKI, F., 1934; 2009: Metoda socjologii. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. (1. vyd. The Method of Sociology, New York).